

TOMASZ CERAN

Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0002-5037-6378

OD „KRWAWEJ POMORSKIEJ JESIENI”
DO ZBRODNI POMORSKIEJ 1939. STAN BADAŃ
NAD EKSTERMINACJĄ LUDNOŚCI CYWILNEJ
NA POMORZU GDAŃSKIM W PIERWSZYCH
MIESIĄCACH OKUPACJI NIEMIECKIEJ

FROM THE “BLOODY POMERANIAN AUTUMN”
TO THE 1939 POMERANIAN MASSACRE. STATE OF RESEARCH
ON THE EXTERMINATION OF THE CIVILIAN POPULATION
IN GDANSK POMERANIA IN THE FIRST MONTHS
OF THE GERMAN OCCUPATION

Pomorze znalazło się wśród ziem polskich najwcześniej zajętych przez armię niemiecką. W okresie od września do grudnia 1939 r. skąpane zostało we krwi tak obficie, że nie można go właściwie porównywać w tym względzie z innymi obszarami okupowanymi¹.

Czesław Madajczyk

Świat, a nawet polskie społeczeństwo i polska historiografia II wojny [światowej] nigdy w pełni nie wyeksponowały w skali szerszej niż regionalna specyficznego charakteru zbrodni niemieckich na Pomorzu w tym pierwszym okresie okupacji².

Stanisław Salmonowicz

Streszczenie: Artykuł zawiera analizę dorobku 80 lat badań dotyczących zbrodni dokonanych na Pomorzu Gdańskim i Kujawach przez nazistowski Selbstschutz w pierwszych miesiącach ich okupacji przez III Rzeszę. Autor pokazuje wyjątkową skalę tego aktu niemiec-

¹ C. Madajczyk, *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1965, t. 9, s. 5.

² S. Salmonowicz, *„Życie jak osioł ucieka... Wspomnienia”*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 48.

kiego ludobójstwa na tle całej okupowanej Polski. W tym kontekście przedstawia definicję i argumenty, którymi kierowano się przy stworzeniu nowego terminu historycznego – zbrodni pomorskiej 1939. Z jednej strony tematyka ta należy do najlepiej zbadanych fragmentów okupacji niemieckiej w Polsce, z drugiej zaś wciąż brakuje prac syntetycznych, analitycznych i problemowych oraz porównań z innymi masowymi zbrodniami niemieckimi lat 1939–1945 (np. *Intelligenzaktion*), popełnionymi na ludności cywilnej podczas II wojny światowej.

Słowa kluczowe: zbrodnia pomorska 1939, Selbstschutz, zbrodnie niemieckie 1939–1945, ludobójstwo niemieckie, ludobójstwo, okupacja niemiecka w Polsce, *Intelligenzaktion*, Pomorze Gdańskie, II wojna światowa

Abstract: The article analyses the achievements of eighty years of research on German crimes committed in Gdansk Pomerania and Cuyavia by the Volksdeutscher Selbstschutz in the first months of the occupation of these provinces by the Third Reich. The paper presents the exceptional scale of this act of German genocide against the background of the entire occupied Poland. In this context, the definition and arguments that guided the creation of a new historical term – the 1939 Pomeranian Massacre are presented. On the one hand, this subject is one of the best researched occurrences of the German occupation in Poland, but on the other hand, it still lacks critical review, analytical and problem-solving works and comparative studies on other mass German crimes of 1939–1945 (for example *Intelligenzaktion*), committed against the civilians during the World War II.

Keywords: 1939 Pomeranian Massacre, Volksdeutscher Selbstschutz, German crimes 1939–1945, German genocide, genocide, German occupation of Poland, *Intelligenzaktion*, Gdansk Pomerania, World War II

Już w czasie wojny w środowisku polskiego podziemia istniała świadomość, że skala terroru podczas pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej była największa na ziemiach zachodnich II Rzeczypospolitej, wcielonych w październiku 1939 r. do III Rzeszy. W listopadzie 1942 r. pracownicy Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj na łamach podziemnego periodyku „Ziemie Zachodnie Rzeczypospolitej” pisali: „Żadna z ziem, żaden z krajów podbitych nie przeżył takiego natężenia terroru i akcji gestapo, co Ziemie Zachodnie w pierwszym roku wojny”³. Już wtedy wiedzia-

³ B. Chrzanowski, *Co wiadano o Selbstschutzu podczas okupacji* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 276.

no także, że wśród wszystkich ziem anektowanych terror niemiecki w sposób szczególny dotknął Pomorze Gdańskie. Bogdan Chrzanowski, wieloletni badacz Polskiego Państwa Podziemnego w tym regionie, często przytaczał następujący fragment artykułu *Prawda o Pomorzu* z 1943 r.: „kto nie przeżył tych lat okupacji na Pomorzu, ten nie może sobie wyobrazić tamtego piekła. Bo Pomorze znalazło się na samym dnie piekła okupacyjnego [...] były wioski, szczególnie w dolinie nadwiślańskiej, w których nie ocalał ani jeden Polak, jeśli w porę nie uciekł. Lasy między Chełmnem a Grudziądem kryją tysiące mogił, wykopanych przez spoczywające w nich ofiary. Nie było różnicy między mężczyzną a kobietą i dzieckiem. Od samego początku noce rozbrzmiewały krzykiem, płaczem, wystrzałami karabinów”⁴. Już wtedy w prasie konspiracyjnej, nie dysponując jeszcze żadnymi badaniami naukowymi ani dokumentacją ekshumacyjną, podawano, że w pierwszych miesiącach okupacji na Pomorzu Gdańskim rozstrzelano od 20 tys. do 50 tys. osób⁵. Zarówno ten wyższy, jak i niższy szacunek jest znacznie większy od skali zbrodni niemieckiego okupanta w 1939 r. w każdym innym regionie okupowanej Polski⁶.

DZIEDZICTWO

Badania naukowe nad eksterminacją ludności cywilnej na omawianym obszarze zaczęły się od razu po zakończeniu okupacji niemieckiej. Były prowadzone z reguły na poziomie powiatów, a ich główny cel stanowiło ustalanie imiennych list ofiar. Jako pierwsze, w lipcu 1945 r., zostało wydane opracowanie Emila Ogłózy dotyczące powiatu toruńskiego⁷. Rok później Waldemar Dreas wydał książkę opisującą powiat bydgoski, której duża część dotyczy wydarzeń z jesieni 1939 r.⁸ W roku 1947 opublikowano niezwykle cenną pracę poświęconą powiatowi chojnickiemu⁹. Szczególna intensyfikacja badań w latach 1945–

⁴ *Ibidem*, s. 277.

⁵ A. Gąsiorowski, *Wojna obronna i jesień 1939 roku na Pomorzu w świetle wydawnictw konspiracyjnych z lat 1939–1945* [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński, W. Jastrzębski, Toruń–Bydgoszcz 2001, s. 159. Por. *Wokół strat ludności pomorskiej w latach (1939–1945). Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.

⁶ Najczęściej w historiografii przyjmuje się, że „do końca roku 1939 szwadrony śmierci Selbstschutzu wraz z grupami operacyjnymi Policji Bezpieczeństwa zamordowały łącznie ponad 40 000 osób, z czego około 30 000 ofiar zginęło w okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, 10 000 – w okręgu Rzeszy Kraj Warty, 1500 – na wschodnim Górnym Śląsku i 1000 – w rejencji ciechanowskiej. W Generalnym Gubernatorstwie [...] ofiarą egzekucji padło 5000 osób. Poza tym do końca roku na zajętych obszarach Polski zamordowano co najmniej 7000 Żydów”. Zob. J. Böhrer, *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011, s. 170. C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 74.

⁷ E. Ogłóza, *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945.

⁸ *Powiat bydgoski oskarża*, oprac. W. Dreas, Bydgoszcz 1946.

⁹ *Chojnice w latach 1939–1945*, Chojnice 1947. W 2024 r. opublikowano reedycję tej fundamentalnej pracy.

1948 była związana ze zbieraniem dokumentacji na potrzeby ostatniego z siedmiu procesów przed Najwyższym Trybunałem Narodowym (NTN), a mianowicie sprawy Alberta Forstera, gauleitera Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Akta z tego postępowania do dziś pozostają podstawowym źródłem wiedzy na omawiany temat. Podobnie jak w innych regionach Polski, pierwszymi historykami dziejów okupacji byli prokuratorzy, biegli i sędziowie NTN, do których należało nie tylko zebranie materiału dowodowego przeciwko sprawcom, lecz także całościowe opisanie terroru niemieckiego¹⁰. W tym czasie na Pomorzu Gdańskim i Kujawach, od Piaśnicy koło Wejherowa po Skrwilno koło Rypina, szukano grobów pomordowanych Polaków, dokonywano ekshumacji zwłok oraz ich godnego pochówku. Protokoły zeznań świadków i protokoły ekshumacyjne z tego okresu są wciąż najważniejszymi źródłami historycznymi. Jednak w co najmniej trzydziestu miejscach kaźni nie odnaleziono ciał ofiar, tylko puste groby. Zwłoki zostały spalone przez Niemców rok wcześniej, w ramach akcji zacierania śladów zbrodni (akcja 1005)¹¹.

W latach pięćdziesiątych XX w. nastąpił zastój w badaniach, spowodowany marginalizacją Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i wygaszeniem aktywności jej struktur okręgowych¹². Zamrożona została także działalność wydawnicza rozmaitych organizacji regionalnych, w tym kaszubskich¹³. Zwiastunem powrotu do prac poświęconych eksterminacji ludności cywilnej Pomorza Gdańskiego w 1939 r. był artykuł sędziego Jana Skorzyńskiego z 1958 r. na temat Selbstschutzu, poświęcony głównie działalności Selbstschutzu Westpreussen¹⁴. Najważniejsze opracowania dotyczące omawianej tematyki powstały w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. W tym czasie reaktywowano działalność Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku i Bydgoszczy, podejmowano także śledztwa, z których wiele dotyczyło zbrodni z jesieni 1939 r. Niektórzy prokuratorzy publikowali wyniki swoich prac w postaci artykułów¹⁵. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce zintegrowała także grupę badaczy akademickich, zajmujących się okupacją niemiecką, w tym badaczy zbrodni

¹⁰ Zob. T. Ceran, „Mysząc Lemkinem”. Pojęcie ludobójstwa w wyrokach Najwyższego Trybunału Narodowego (1946–1948) [w:] *Ludobójstwo. Nieludzkie zbrodnie czasu wojny i pokoju. Prawo – polityka – historia*, t. 1, red. E. Habowski, Warszawa 2023, s. 179–191.

¹¹ T. Ceran, *Intelligenzaktion na Pomorzu. Zbrodnia pomorska 1939* [w:] *Zbrodnie niemieckie na inteligencji polskiej w pierwszym okresie okupacji (1939–1940)*, red. B. Rudawski, Poznań 2023, s. 79.

¹² Zob. Ł. Jasiński, *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*, przedmowa P. Machcewicz, Gdańsk–Warszawa 2018, s. 148–170.

¹³ Zob. B. Chrzanowski, *Badania nad okupacją Pomorza ze szczególnym uwzględnieniem Kaszub* [w:] *Badania kaszuboznawcze w XX wieku. Materiały pokonferencyjne*, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2001, s. 198–221.

¹⁴ J. Skorzyński, *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. 10, s. 8–22.

¹⁵ T. Jaszowski, T. Kuta, *Werner Kampe. Amator zbrodni*, Bydgoszcz 1967; E. Pyszczyński, „Akcja Tannenberg” w Bydgoszczy w okresie od 5 IX do 20 XI 1939 r. [w:] *Z okupacyjnych dziejów Bydgoszczy*, red. J. Sziling, Warszawa–Poznań 1977.

omawianych w niniejszym artykule¹⁶. Szczególną rolę wśród nich odegrały trzy osoby: Barbara Bojarska, Włodzimierz Jastrzębski i Jan Sziling. W przypadku tej pierwszej tematyka zbrodni dokonanych na Pomorzu Gdańskim stała się głównym tematem twórczości przez cały okres jej aktywności naukowej. W związku z tym Józef Borzyszkowski trafnie nazwał ją „badaczką krwawej pomorskiej jesieni 1939 r.”¹⁷

Metoda pracy Bojarskiej składała się z badań terenowych i kwerendy archiwalnej. Pierwsze z nich obejmowały dotarcie do świadków zbrodni, spisanie ich relacji, wizję lokalną w miejscu badanych wydarzeń, a także poszukiwanie materiałów w powiatowych oddziałach Związku Bojowników o Wolność i Demokrację oraz prezydiach powiatowych rad narodowych. Efektem jej pracy były artykuły naukowe, publikowane najczęściej w „Przeglądzie Zachodnim”, w których często zamieszczała spisane przez siebie świadectwa. Na początku przedstawiła zbrodnie Wehrmachtu w Wielkopolsce, na ziemi łódzkiej i Mazowszu (nalot na Wieluń, Sulejów, zbrodnie w Złoczewie¹⁸). Później skupiła się na Pomorzu Gdańskim i działalności Selbstschutzu Westpreussen. W rezultacie napisała serię artykułów, m.in. o masowej kaźni w Piaśnicy (w którym w całości przytoczyła zeznania odnalezionego przez siebie jedyne go świadka wydarzeń – Elżbiety Ellewart¹⁹), o eksterminacji Polaków w powiecie Chełmno²⁰ oraz w Świeciu²¹ oraz o obozach zniszczenia w powiecie sępoleńskim²². Później powstały teksty poświęcone eksterminacji polskiej ludności cywilnej w powiatach tucholskim i wąbrzeskim²³.

¹⁶ Zob. *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980; *Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939–1945. Sesja 14–15 listopada 1985*, Warszawa 1988.

¹⁷ Zob. J. Borzyszkowski, *Barbara Bojarska (1920–2018) – badaczka „Krwawej Pomorskiej Jesieni” 1939 r., autorka monografii „Piaśnica” i... sagi rodu Przewoskich*, „Acta Cassubiana” 2019, t. 21, s. 411–418. W 1958 r. Bojarska, z wykształcenia ekonomistka, została zatrudniona w Instytucie Zachodnim w Poznaniu w Sekcji, a potem Pracowni Badań nad Okupacją Hitlerowską. Pracowała tam do przejścia na emeryturę w 1981 r. Jej opiekunem naukowym był prof. Karol Marian Pospieszalski, przed wojną sędzia sądu grodzkiego w Tczewie, a po 1945 r. jeden z najwybitniejszych polskich badaczy okresu okupacji niemieckiej.

¹⁸ B. Bojarska, *Zniszczenie miasta Wielunia w dn. 1 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 2, s. 305–317; *eadem*, *Nalot na Sulejów w dniu 4 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 3, s. 125–136; *eadem*, *Zbrodnie Wehrmachtu w Złoczewie*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 3, s. 105–109.

¹⁹ *Eadem*, *Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem*, „Przegląd Zachodni” 1964, nr 2, s. 350–367.

²⁰ *Eadem*, *Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chełmno nad Wisłą w 1939 roku*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 3–4, s. 128–142.

²¹ *Eadem*, *Zbrodnie niemieckie na terenie powiatu Świecie nad Wisłą (1939 r.)*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 1, 98–118.

²² *Eadem*, *Obozy zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 1, s. 123–134.

²³ *Eadem*, *Eksterminacja polskiej ludności powiatu tucholskiego w okresie działalności Selbstschutzu*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1968, t. 19, s. 15–50; *eadem*, *Udział mniejszości niemieckiej w eksterminacji ludności polskiej powiatu wąbrzeskiego w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne” 1971, t. 36, nr 2, s. 90–103.

W czasie gdy Bojarska prowadziła badania dotyczące eksterminacji w poszczególnych powiatach, ukazała się pierwsza synteza dotycząca szeroko rozumianej eksterminacji Polaków na Pomorzu Gdańskim pióra prawnika i historyka prawa Donalda Steyera. Jego praca dotyczyła całej okupacji, ale trzy z pięciu rozdziałów traktowały o pierwszych miesiącach rządów niemieckich. To wtedy fala terroru była największa i choć później również zdarzały się masowe egzekucje, nigdy już nie osiągnęła choćby zbliżonego poziomu. Już w tym czasie najważniejszym problemem badawczym było wiarygodne oszacowanie liczby zamordowanych. Według Steyera, podczas całej okupacji na Pomorzu Gdańskim miała ona wynieść 120 tys., z czego 50 tys. poniosło śmierć jesienią 1939 r.²⁴

Badania Bojarskiej, dotyczące poszczególnych powiatów, miały doprowadzić do napisania syntezy, która byłaby jednocześnie jej dysertacją doktorską. Prace nad tą książką trwały blisko dekadę. Karol M. Pospieszalski wskazywał później, że nie powstała ona przy biurku, podkreślając znaczenie badań terenowych autorki²⁵. W 1972 r. Instytut Zachodni opublikował tę rozprawę pod tytułem: *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*²⁶. Przez ponad pół wieku była to jedyna całościowa monografia na ten temat. 20 października 1939 r. dr Franz Röder, dowódca Einsatzkommando 16, donosił, że mimo całej bezwzględności udało się wymordować tylko ułamek ludności polskiej w Prusach Zachodnich (szacunkowo 20 tys. osób). Biorąc to pod uwagę oraz wiedząc, że masowa akcja eksterminacyjna trwała dwukrotnie dłużej, Bojarska doszła do wniosku, że masowe morderstwa pochłonęły ok. 40 tys. ofiar²⁷.

Dwa lata później Jastrzębski opublikował pracę *Terror i zbrodnia*, dotyczącą eksterminacji bezpośredniej w rejencji bydgoskiej Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945. Największą zaletą tej publikacji jest zamieszczenie ok. 4400 nazwisk ofiar, z których aż 3513 zostało rozstrzelanych jesienią 1939 r.²⁸

Monografia Piaśnicy została opublikowana dopiero w 1978 r. przez wydawnictwo Ossolineum²⁹. W 1989 r. ukazało się jej wydanie drugie, w 2001 – trzecie, w 2009 – czwarte, w 2018 – piąte, a w 2022 szóste. Było to możliwe dzięki staraniom lokalnych działaczy społecznych, samorządu miasta i gminy Wejherowo oraz działającego od 1996 r. Stowarzyszenia Rodzin Piaśnickich. Z czasem uzupełniano i rozszerzano listę ofiar tej

²⁴ D. Steyer, *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdynia 1967, s. 161.

²⁵ K.M. Pospieszalski, *Instytut Zachodni – Wielkopolski Ośrodek Myśli Politycznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, t. 54, nr 4, s. 104.

²⁶ B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972.

²⁷ *Ibidem*, s. 132. Szerzej na temat szacunkowej liczby ofiar zob. B. Chrzanowski, *Dotychczasowe próby ustalenia strat na terenie Pomorza Gdańskiego w latach II wojny światowej* [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej...*, s. 173–181.

²⁸ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 266.

²⁹ B. Bojarska, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978.

zbrodni, m.in. dzięki pracy Elżbiety Grot, od 427 nazwisk w wydaniu pierwszym do 852 w czwartym i następnych. Do dziś wspomniana praca jest jedyną monografią na ten temat³⁰.

Rok po ukazaniu się tego opracowania, dotyczącego najprawdopodobniej największego miejsca kaźni na Pomorzu, wydano pierwszą i jak dotąd jedyną syntezę polityki niemieckiej w tym regionie autorstwa Szilinga i Jastrzębskiego. Rozdział III, pióra drugiego z nich, został poświęcony eksterminacji Polaków i Żydów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945³¹. Zdaniem autora, jesienią 1939 r. zamordowano ich od 36 tys. do 42 tys.³² W tym samym roku Bojarska opublikowała ważny artykuł na temat głównych sprawców omawianych zbrodni – formacji Selbstschutz Westpreussen³³.

W latach sześćdziesiątych XX w. Sziling i Jastrzębski rozpoczęli publikowanie artykułów dotyczących okresu okupacji niemieckiej w monografiach poświęconych dziejom poszczególnych miast Pomorza i Kujaw, wiele miejsca przeznaczając w nich na opisanie eksterminacji z pierwszych miesięcy rządów nazistów. Ten kierunek badań będzie kontynuowany, zarówno przez nich³⁴, jak i przez Grzegorza

³⁰ Por. Z. Milczewski, *Wejherowo i powiat morski wrzesień 1939 – maj 1945. Kronika*, Gdańsk 1991; M. Tomkiewicz, *Nowy stan badań nad zbrodnią popełnioną w 1939 roku w lasach piasinickich* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021. Alojzy Męclewski liczbę ofiar w Piasnicy oszacował na ok. 6 tys. Zob. A. Męclewski, *Neugarten 27. Z dziejów gdańskiego gestapo*, Warszawa 1974, s. 123.

³¹ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 70–140. Zob. B. Bojarska, [rec.] W. Jastrzębski, J. Sziling, „Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945”, *„Przegląd Zachodni”* 1980, nr 2.

³² W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska...*, s. 103.

³³ B. Bojarska, *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. 29.

³⁴ J. Sziling, *Okupacja hitlerowska w Kruszwicy w latach 1939–1945* [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grzeszkowiak, Toruń 1965; *idem*, *Dzieje Chełmna i powiatu w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945). Akcja eksterminacyjna ludności polskiej przez Selbstschutz* [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968; *idem*, *Lata okupacji hitlerowskiej* [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, red. K. Jasiński, t. 2, Warszawa 1980; *idem*, *W latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2, red. M. Biskup, Warszawa 1982; *idem*, *Ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX w.*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1987; *idem*, *Chełmno w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945* [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Toruń 1987; *idem*, *Z dziejów Włocławka w latach okupacji niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: *Lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001; *idem*, *Pod hitlerowskim jarzmem (1939–1945)* [w:] *Historia Wąbrzeźna*, t. 1, red. K. Mikulski, Wąbrzeźno 2005; *idem*, *Germanizacja Torunia* [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski odrodzonej i okupacji niemieckiej 1920–1945*, red. M. Biskup, Toruń 2006; W. Jastrzębski, *Lata wojny i okupacji* [w:] *Koronowo – zarys dziejów miasta*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1968; *idem*, *Lata okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Szubina*, red. M. Biskup, Poznań–Warszawa 1974; *idem*, *Czersk w latach wojny i okupacji hitlerowskiej* [w:] *Czersk – przeszłość i teraźniejszość*, red. S. Kalembka, Bydgoszcz 1984; *idem*, *W latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Świekatowa i okolic*, red. W. Jastrzębski, Świekatowo 1997; *idem*, *Radziejów lat wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Radziejów poprzez stulecia*, red. D. Karczewski, Włocławek–Radziejów 2002; *idem*, *Bydgoszcz pod niemieckim zarządem wojskowym (wrzesień–październik 1939)* [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2,

Berendta³⁵ oraz wielu innych historyków po 1990 r., kiedy Polska odzyskała samorządność i wiele miast, gmin oraz powiatów chciało mieć aktualną monografię historyczną dotyczącą ich dziejów.

Autorzy wszystkich prac, które powstały w PRL i z których wiele weszło do kanonu omawianej tematyki, mieli bardzo ograniczone możliwości prowadzenia kwerend w archiwach niemieckich lub nie mieli ich wcale. Dlatego w ich publikacjach dominowała perspektywa ofiar, natomiast nie rozwinęły się badania nad sprawcami zbrodni (*Täterforschung*). Zjawisko to dotyczy nie tylko Pomorza. Dopiero na przestrzeni ostatnich dwóch dekad polska historiografia nadrabia zaległości w tym zakresie³⁶.

Już od początku omawianych badań dużą wagę przywiązywano do publikacji źródeł. Były one zamieszczane w większości artykułów i książek poświęconych poszczególnym miejscom kaźni. Już w 1967 r. polscy historycy wydali dokumenty sporządzone w języku niemieckim i polskim, dotyczące pierwszych miesięcy okupacji w Bydgoszczy, w tym raporty *Einsatzgruppen*³⁷. Wartościowe są także inne publikacje źródłowe³⁸. Najważniejsze z nich to opracowanie Szilinga z 1989 r. Eksterminacji bezpośredniej dotyczy 27 spośród 88 zamieszczonych w nim dokumentów³⁹.

Historiografia niemiecka nie zajmowała się *stricto* zbrodniami niemieckimi na Pomorzu z jesieni 1939 r., co nie oznacza, że temat ten był w niej nieobecny czy pomijany. Już Martin Broszat zauważył wyjątkowe natężenie terroru w omawianym czasie i regionie⁴⁰. W 1992 r. ukazała się najważniejsza publikacja niemiecka na ten temat – pierw-

cz. 2: 1939–1945, red. M. Biskup, Bydgoszcz 2004; *idem*, *Powiat chojnicki w latach 1920–1945* [w:] *Przeszłość i teraźniejszość powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, B. Kufel, Chojnice 2002; *idem*, *Tuchola w latach 1939–1945* [w:] *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, red. W. Jastrzębski, J. Szwanowski, Bydgoszcz–Tuchola 2010; *idem*, *Sępólno Krajeńskie w latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Sępólna Krajeńskiego*, red. Z. Biegański, Sępólno Krajeńskie 2010; *idem*, *Trzecia Rzesza Niemiecka (1939–1945)* [w:] *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. 1: *Przeszłość i teraźniejszość ziemi chojnickiej*, red. J. Knopek, Chojnice 2013.

³⁵ G. Berendt, *Pod rządami hitlerowców (1939–1945)* [w:] *Dzieje Krokowej i okolic*, red. A. Groth, Gdańsk 2002; *idem*, *Pod rządami hitlerowców* [w:] *Historia Pucka*, red. A. Groth, Gdańsk 1998; *idem*, *W dniach wojny 1939 roku i okupacji niemieckiej* [w:] *Dzieje gminy Wejherowo*, red. B. Breza, Wejherowo 2013; *idem*, *W okresie międzywojennym i II wojny światowej (1920–1945)* [w:] *Historia Pruszcza Gdańskiego do 1989 roku*, red. B. Śliwiński, Pruszcz Gdański 2008.

³⁶ Zob. T. Ceran, *Biografia sprawcy – biografia ofiary. Podobieństwa i różnice. Zarys problematyki* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 7, cz. 1, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 345–353.

³⁷ T. Esman, W. Jastrzębski, *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, Bydgoszcz 1967.

³⁸ S. Kamiński, *Materiały do działalności SS-Wachsturmbann „Eimann” na terenie Gdańska i Pomorza (wrzesień–grudzień 1939 r.)*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. 39, z. 2, s. 77–87; J. Sziling, *Przyczynek do pierwszych dni okupacji hitlerowskiej na Pomorzu Gdańskim w 1939 r.*, „Biuletyn Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1982, t. 31, s. 295–307.

³⁹ *Jesień 1939. Dokumentacja pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim*, oprac. J. Sziling, Toruń 1989, s. 69–128.

⁴⁰ M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1919–1945*, Stuttgart 1961 (wyd. polskie: *Narodowosocjalistyczna polityka w sprawie Polski*, Warszawa–Poznań 1966, s. 61–62).

sza monografia Selbstschutzu, która w dużej części dotyczyła działalności Selbstschutzu Westpreussen⁴¹. Wiele informacji zawiera także biografia pretekstowa Forstera pióra Dietera Schenka⁴². Dalsze wiadomości znajdziemy w syntetycznych opracowaniach dotyczących zbrodni Wehrmachtu i Einsatzgruppen w naszym kraju⁴³, a także w opublikowanych w całości raportach tej ostatniej formacji z okupowanej Polski⁴⁴. Wiele miejsca Selbstschutzu – kluczowej organizacji w kontekście zbrodni na Pomorzu – i „partycypacji w przemoc” tamtejszych Niemców poświęcił Daniel Brewing w cennej monografii *W cieniu Auschwitz*, choć mylnie przedstawił masowe zabójstwa Polaków jako jednorazowe, niepowiązane ze sobą wydarzenia⁴⁵. Trudno jest także znaleźć biografie Adolfa Hitlera, Heinricha Himmlera, Josepha Goebbelsa czy ogólną syntezę na temat III Rzeszy lub II wojny światowej pióra zagranicznego badacza, w której nie ma choćby wzmianki o egzekucjach na Pomorzu w 1939 r. Jednak historycy spoza Polski z reguły nie przywiązują wagi do geograficznego zróżnicowania terroru niemieckiego w tym czasie. Niektórzy odnotowują tylko, że był on wówczas największy w omawianym regionie, jednak nie próbują wyjaśnić przyczyn tego zjawiska⁴⁶.

KONTYNUACJA

W ciągu ostatnich dwóch dekad nastąpiło ożywienie badań nad omawianą tematyką. Jego efektem są przede wszystkim monografie poszczególnych miejsc kaźni. Większość prac, odwołując się do źródeł niemieckich (przede wszystkim z Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu), uwzględnia perspektywę nie tylko ofiar,

⁴¹ Ch. Jansen, A. Weckbecker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/1940*, München 1992.

⁴² D. Schenk, *Hitlers Mann in Danzig. Gauleiter Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000 (wyd. polskie: *Albert Forster – gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002).

⁴³ J. Böhrer, *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Bonn 2006 (wyd. polskie: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009); idem, *Überfall. Deutschlands Krieg gegen Polen*, Frankfurt am Main 2009 (wyd. polskie: *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011); J. Böhrer, K.M. Mallmann, J. Matthaus, *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, Darmstadt 2008 (wyd. polskie: *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009); H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985.

⁴⁴ *Die Berichte der Einsatzgruppen aus Polen 1939*, red. S. Lehnstaedt, J. Böhrer, Berlin 2013.

⁴⁵ D. Brewing, *Im Schatten von Auschwitz. Deutsche Massaker an polnischen Zivilisten 1939–1945*, Darmstadt 2016 (wyd. polskie: *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, Poznań 2019).

⁴⁶ Np. A. Kay, *Imperium zniszczenia. Historia nazistowskiej masowej zagłady*, przeł. A. Bukowski, J. Środa, Poznań 2024, s. 75–76; V. Ullrich, *Hitler. Upadek zła 1939–1945*, przeł. M. Antkowiak, Warszawa 2021, s. 74; P. Longerich, *Himmler. Buchalter śmierci*, przeł. S. Szymański, J. Skowroński, Warszawa 2014, s. 526 i n.

lecz także sprawców zbrodni. Pojawiły się w nich także zweryfikowane na nowo, imienne listy zamordowanych. W ostatnich latach powstały monografie dotyczące masowych egzekucji w następujących miejscach: Łopatkach koło Wąbrzeźna, Karolewie i Radzimiu (pow. sępoleński), Paterku koło Nakła nad Notecią, Sadkach (pow. wyrzycki), tzw. Dolinie Śmierci w Bydgoszczy, Szpęgawsku koło Starogardu Gdańskiego, Buku Góralskim i Nowej Wsi (gm. Jabłonowo Pomorskie), w lesie Zajączek koło Skórcza (pow. starogardzki) oraz Mniszku-Grupie (pow. świecki)⁴⁷. Kompleksowo zostały zbadane zbrodnie niemieckie w powiatach tucholskim, kościerskim, rypińskim i lipnowskim⁴⁸. Monika Tomkiewicz szczegółowo opisała analogiczne wydarzenia w powiecie kartuskim i tczewskim oraz egzekucję z 1939 r. w Gdyni⁴⁹. Badania Józefa Milewskiego z lat siedemdziesiątych XX w., dotyczące powiatu starogardzkiego, doczekały się kontynuacji w postaci książki Mateusza Kubickiego⁵⁰. Twórczej kontynuacji doczekały się także prace Skorzyńskiego i Bojarskiej dotyczące Selbstschutzu, do tej pory traktowanego jako swoisty dodatek do występów Wehrmachtu i Einsatzgruppen⁵¹. W 2021 r. powstała pierwsza całościowa monografia tej organizacji, w której porównano jej aktywność w różnych częściach okupowanej Polski. Przez lata narracja o zbrodniach niemieckich dokonanych w naszym kraju na początku wojny i okupacji była zdominowana przez analizę działalności Wehrmachtu i SS. Tym

⁴⁷ T.S. Ceran, *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnie w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014; I. Mazanowska, *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017; T.S. Ceran, *Paterki 1939. Zbrodnie i pamięć / Memory and Crime*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018; K. Drozdowski, *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018; *Sadki. 80 lat po Zbrodni Pomorskiej 1939 roku*, red. M. Damazyn, Sadki 2019; M. Kubicki, *Zbrodnie w Lesie Szpęgawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019; E. Rzepka, *Buk Góralski – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021; *eadem*, *Nowa Wieś 1939 – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021; I. Mazanowska, *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022; M. Kubicki, *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z okresu II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023; *idem*, *Zbrodnie w Mniszku-Grupie 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2025.

⁴⁸ W. Kozłowski, *Powiat tucholski w latach drugiej wojny światowej. Wrzesień 1939 – maj 1945*, Tuchola 1995; *Kościerzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej*, red. A. Gąsiorowski, Kościerzyna 2009; *Zbrodnie niemieckie na ziemi dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019.

⁴⁹ E. Rojowska, M. Tomkiewicz, *Gdynia 1939–1945 w świetle źródeł niemieckich i polskich. Aresztowania, egzekucje, wysiedlenia ludności cywilnej narodowości polskiej*, Gdynia 2009; M. Tomkiewicz, *Zbrodnie pomorska 1939 r. w powiecie tczewskim. Sprawcy, ofiary, pamięć, odpowiedzialność*, „Rocznik Gdański” 2020, t. 80; *eadem*, *Zbrodnie pomorska 1939 roku w powiecie kartuskim*, Kartuzy 2024.

⁵⁰ J. Milewski, *Dzieje Starogardu Gdańskiego (miasto i powiat)*, Gdynia 1959; *idem*, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977; M. Kubicki, *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024.

⁵¹ A. Lasik, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i w Wielkopolsce w latach 1939–1940. Studia z dziejów pogranicza kujawsko-pomorskiego*, red. A. Mietz, P. Szczepankiewicz, t. 1, Bydgoszcz–Wierzbinek 2011; *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016; W. Trzeciakowski, *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.

samym na wydarzenia pomorskie, w których kluczową rolę – w przeciwieństwie do innych regionów – odegrał Selbstschutz, pozostawało niewiele miejsca⁵².

Kontynuacji doczekało się także wydawanie źródeł dotyczących omawianego zagadnienia, a dotyczących przeważnie pojedynczych miejsc kaźni⁵³. W 2018 r. Sylwia Grochowina i Katarzyna Kącka opublikowały obszerny zbiór dokumentów w języku polskim i niemieckim, dotyczący polityki władz III Rzeszy na Pomorzu Gdańskim. Celem publikacji było przedstawienie możliwie szerokiego spektrum działań okupanta, dlatego tylko dziesięć spośród 150 zamieszczonych w pracy dokumentów dotyczy eksterminacji bezpośredniej⁵⁴. Wydaje się, że ich ilość i dobór nie oddają znaczenia wydarzeń z jesieni 1939 r. i ich wpływu na przebieg całej okupacji na tym terenie. Obecnie w Delegaturze Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy trwają prace na wydaniem dwóch tomów dokumentów dotyczących eksterminacji ludności cywilnej z jesieni 1939 r. na terenie wszystkich 23 powiatów przedwojennego województwa pomorskiego⁵⁵.

Kontynuacji doczekały się także badania, przede wszystkim Szilinga, dotyczące eksterminacji Żydów na Pomorzu, w postaci opracowań Grzegorza Berendta, Tomasza Kawskiego i innych⁵⁶. Rozczarowuje natomiast praca Marii Wardzyńskiej, która w 2009 r.,

⁵² W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940, red. I. Mazanowska, T.S. Cerań, M. Przegiętka, Warszawa 2021.

⁵³ R. Borchers, E. May, *Jesień 1939 roku w Kościerzynie*, „Acta Cassubiana” 2008, nr 10; S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009; T. Cerań, *Dzieciństwo w 1939 r. Zbrodnia w Brudzawkach*, „Dzieje Najnowsze” 2014, t. 44, nr 2, s. 151–162; G. Berendt, *Działalność Einsatzkommando 1005 na Pomorzu Gdańskim* [w:] *Kaszubi – Pomorze – Gdańsk. W kręgu pytań o kulturę, historię i tożsamość. Księga Jubileuszowa Profesora Józefa Borzyszkowskiego z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. C. Obracht-Prondzyński, T. Rembalski, K. Lewalski, Gdańsk 2016; M. Damazyn, *Zbrodnia pomorska w Sadkach. Dokumenty źródłowe*, Sadki 2019.

⁵⁴ S. Grochowina, K. Kącka, *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim. Dokumentacja wybranych problemów*, Toruń 2018.

⁵⁵ *Zbrodnia pomorska 1939. Dokumentacja terroru niemieckiego*, t. 1, red. I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, T. Cerań, Bydgoszcz–Warszawa 2025. Tom 2 zostanie wydany w 2026 r.

⁵⁶ J. Sziling, *Ludność żydowska w rejencji bydgoskiej i kwidzyńskiej. Eksterminacja i wysiedlenia*, Warszawa 1983; *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, Bydgoszcz 1983; J. Sziling, *Eksterminacja Żydów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* [w:] *Emancypacja, asymilacja, antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992; G. Berendt, *Żydzi na obszarze Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021; *idem, Żydzi w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945* [w:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, red. G. Berendt, Gdańsk 2010; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2012; M. Krajewski, *Byli z Ojczyzny mojej. Zagłada ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Rypin 1990; T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, red. T. Kawski, Bydgoszcz 2008; T. Kawski, *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej z 1947 r.”*, „Kronika Bydgoska” 1999, t. 19; M. Tomkiewicz, T. Cerań, *Polacy ratujący Żydów na terenie przedwojennego województwa pomorskiego w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.

opisując Direkte Aktion na Pomorzu, bezrefleksyjnie powieliła dane dotyczące liczby ofiar z wcześniejszych opracowań, choć należy docenić całościowy aspekt jej publikacji⁵⁷.

Uznając ogromny dorobek badaczy akademickich i regionalistów, który jedna osoba z trudem zdoła współcześnie zgłębić, trudno nie zauważyć, że w większości dotyczy on pojedynczych miejsc kaźni, ewentualnie powiatów, niewiele jest natomiast ujęć syntetycznych. Używając metafory – skupiamy się na pojedynczych drzewach, rzadko dostrzegając cały las. Dominują prace z historii wydarzeniowej, których celem jest ustalenie jak największej liczby szczegółów dotyczących konkretnych zbrodni. Wielu autorów jest przekonanych, że lepsze zrozumienie omawianych wydarzeń zależy od tego, ile faktów uda nam się jeszcze ustalić. W mojej ocenie sam opis zdarzeń, mniej lub bardziej drobiazgowy, ale pozbawiony omówienia ich przyczyn, nie jest wystarczający. Nie sądzę, by był to truizm niewart przypomnienia. Mało jest nowych interpretacji, niechętnie podejmowane są próby syntezy, gdyż historycy sądzą, że będzie ona możliwa dopiero po opisanu na nowo wszystkich (albo co najmniej większości) miejsc kaźni. Tymczasem co pewien czas badania szczegółowe należy kończyć ujęciem syntetycznym, a fakty powinny być punktem wyjścia dla nowych interpretacji. Historia problemowa nie jest przeciwieństwem historii wydarzeniowej, tylko jej zwieńczeniem i koniecznym dopełnieniem. Trudno nie dojść do przekonania, że polska historiografia często ogranicza się do dostarczenia materiału faktograficznego dla badaczy zachodnich, którzy potrafią tworzyć z niego większe narracje i przekuć fakty w intrygujące interpretacje dotyczące nie tylko Pomorza, lecz całej II wojny światowej⁵⁸. Należy też zauważyć, że mimo istnienia wielu opracowań, do tej pory badania nad omawianymi zbrodniami nie przełożyły się na większą obecność tego zagadnienia w przedstawianiu historii niemieckiej okupacji w Polsce oraz dziejów II wojny światowej.

TERMINOLOGIA

Większość historyków, pisząc o pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej na Pomorzu, raczej nie przywiązywała wagi do używanych terminów i posługiwała się językiem źródeł. W ten sposób powielano terminologię sprawców, nazywając masowe zabijanie ludności cywilnej różnego rodzaju „akcjami” (*Intelligenzaktion* – „akcja przeciwko

⁵⁷ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacje niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 144–185.

⁵⁸ „Agresję Niemiec na Polskę można zrozumieć lepiej, jeśli uzna się ją za końcowy etap nieskoordynowanych przeważnie dążeń do utworzenia nowych imperiów terytorialnych w latach trzydziestych XX w., a nie za konflikt, który otwiera drugą wojnę światową, jak to się zazwyczaj przyjmuje”. Jedną z interesujących interpretacji jest postrzeganie okupacji niemieckiej w Polsce w aspekcie nie tylko imperializmu, lecz także kolonializmu. Zob. R. Overly, *Krew i zgliszcz. Wielka wojna imperiów 1931–1945*, t. 1, przeł. T. Fiedorek, Poznań 2023, s. 132–133; R. O’Sullivan, *Nazi Germany, Annexed Poland and Colonial Rule: Resettlement, Germanization and Population Policies in Comparative Perspective*, London 2023.

inteligencji”, *Gewaltaktion* – „akcja siłowa”, *Säuberungsaktion* – „akcja oczyszczania”, *Ausrottungsaktion* – „akcja wyćpienia”, *Direktaktion* – „akcja bezpośrednia”). Moim zdaniem do tej pory historiografia nie wypracowała wspólnego naukowego terminu na określenie wszystkich zbrodni niemieckich na Pomorzu, chociaż ich mechanizm był identyczny. Brak jednego terminu utrudniał (choć nie uniemożliwiał) głębszą naukową analizę tego zagadnienia jako pewnej całości oraz szersze zaistnienie tych wydarzeń zarówno w historii Polski, jak i powszechnej. To, co się wydarzyło na Pomorzu i Kujawach w pierwszych miesiącach II wojny światowej, ma nie tylko znaczenie regionalne, lecz także ogólnopolskie i – co więcej – jest ważne z perspektywy dziejów II wojny światowej. Peter Longerich zauważył, że „masowymi rozstrzelaniami w Polsce oraz mordowaniem chorych reżim hitlerowski przekroczył próg systematycznej, rasistowsko umotywowanej polityki zagłady – prawie dwa lata, zanim w 1941 r. przystąpiono do masowego mordowania Żydów”⁵⁹. Trudno o lepszy przykład przekroczenia tej granicy niż omawiana zbrodnia. Z kolei Andrzej Chwalba zauważył, że Piaśnica (którą publicystycznie nazwał „Pomorskim Katyniem 1939”), w której miało zginąć 12–14 tys. ludzi, to do 22 czerwca 1941 r. największa zbrodnia niemiecka w czasie II wojny światowej⁶⁰. Nie da się jednak udowodnić, że we wspomnianym miejscu zginęło aż tyle osób. Zdanie to jednak będzie prawdziwe, jeżeli odniesiemy je do wszystkich mordów dokonanych na Pomorzu – co najmniej 16 tys. ofiar ustalonych na podstawie list imiennych i dokumentacji ekshumacyjnej.

Kilka lat temu zaproponowano wprowadzenie do historiografii nowego pojęcia – zbrodnia pomorska 1939⁶¹. Omawiane wydarzenia były częścią szerszej polityki eksterminacyjnej, którą Niemcy zaczęły realizować w całej okupowanej Polsce. Unikatową skalę terroru uznano za fakt wystarczający, aby z szerszego zjawiska wyodrębnić zbrodnie popełnione właśnie w tym regionie. Chcąc je głębiej analizować, stwierdzono, że należy je także nazwać i poddać nowej interpretacji. Wspomniany powyżej termin zdefiniowano jako eksterminację przez nazistów polskiej ludności cywilnej (głównie inteligencji, ale także rolników i robotników), chorych psychicznie oraz Żydów, której dokonano w pierwszych miesiącach okupacji na terenie przedwojennego województwa pomorskiego⁶².

⁵⁹ P. Longerich, *Hitler. Biografia*, tłum. M. Antkowiak, Warszawa 2017, s. 839.

⁶⁰ Zob. A. Chwalba, *Polska krwawi. Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024, s. 190.

⁶¹ T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939*, „Wiomości Historyczne” 2017, nr 4, s. 4–10.

⁶² Zob. *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939. Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku*, red. T. Ceran, Toruń 2020, s. 8–11. Nie można zapomnieć, że do masowych rozstrzeliwań doszło także na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska (WMG), czego najlepszym przykładem są dwie masowe egzekucje ze stycznia i marca 1940 r. w obozie w Stutthofie, w których łącznie zamordowano 89 Polaków. Według obliczeń Piotra Semkowskiego od września 1939 do marca 1940 r. na terenie WMG zamordowano co najmniej 242 Polaków. Zob. D. Drywa, *Polska matką naszą... Zbrodnie na Polakach z Wolnego Miasta Gdańska w obozie Stutthof w 1940 r.*, Sztutowo 2022; *eadem*, *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof 1939–1942*, Sztutowo 2015; P. Semków, *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001, s. 129.

Pojęcie „zbrodnia” nazywa adekwatnie to, co się wtedy wydarzyło, przymiotnik „pomorska”⁶³ określa zakres terytorialny – obszar tzw. Wielkiego Pomorza, obejmujący geograficzne Pomorze Gdańskie (Kaszuby, Kociewie, Bory Tucholskie, Krajnę i ziemię chełmińską), ale także Pałuki, Kujawy oraz ziemię dobrzyńską⁶⁴. Omawiana zbrodnia wydarzyła się, jak wyjaśnił jeden z jej sprawców, starosta inowrocławski Otto Hirschfeld, w „okresie rewolucyjnym, kiedy Pomorze zostało obsadzone, ale nie włączone”⁶⁵. Teren został zajęty już przez Wehrmacht, ale trwały działania zbrojne, a omawiany obszar jeszcze nie został formalnie wcielony do Rzeszy. Masowe zabijanie ludności cywilnej rozpoczęło się w okresie, kiedy Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie jeszcze nie istniał, a najważniejsza formacja sprawców – Selbstschutz Westpreussen – funkcjonowała niemal w całości w obrębie przedwojennego województwa pomorskiego. Dlatego, w odróżnieniu od wcześniejszego podejścia, za ramy terytorialne przyjęto nie niemiecką, lecz polską jednostkę terytorialną.

Uwzględnienie w analizie zbrodni także tych powiatów, które znajdowały się w przedwojennym województwie pomorskim, a po 26 października 1939 r. stały się częścią Okręgu Rzeszy Poznań, ma duże znaczenie dla analizy mechanizmu wydarzeń. Listy Polaków, przeznaczonych do rozstrzelania na tych terenach, zatwierdzał dowódca Selbstschutzu Westpreussen, a nie Selbstschutzu Posen. Sprawcy sądzili, że w tym okresie i na tym terenie nie trzeba przejmować się procedurami prawnymi i żadnymi ograniczeniami. W jednym z nielicznych zachowanych dokumentów z końca października 1939 r. czytamy, że „likwidacja będzie możliwa już tylko krótko. Potem niemiecka administracja oraz inne czynniki spoza NSDAP uniemożliwią bezpośrednią akcję”⁶⁶. Narodowosocjalistyczne Niemcy chciały wykorzystać ten czas, aby położyć trwały fundament w procesie depolonizacji Pomorza i zamienienia go w „rasowo czyste” Prusy Zachodnie. Rafał Lemkin pisał

⁶³ Zdaniem niektórych badaczy przymiotnik „pomorska” może być rozumiany w kontekście sprawców i przez to potencjalnie zamazywać faktyczną rolę Niemców w zbrodni. Ofiary, ich zdaniem, były nie Pomorzanami, lecz Polakami. Zob. J. Borzyszkowski, *Rozważania nad badaniami historii niemieckiej okupacji Pomorza podczas II wojny światowej* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką...*, s. 28; M.J. Mazurkiewicz, *Ad vocem tak zwanej zbrodni pomorskiej 1939*, „Wiadomości Historyczne” 2018, nr 1, s. 18–20. Podobne zarzuty można postawić badaczom, którzy posługują się terminem „zbrodnia katyńska” czy „zbrodnia wołyńska”, a także terminem „krwawa pomorska jesień”. Zob. T. Ceran, *Ad vocem do ad vocem. O zbrodni pomorskiej raz jeszcze*, „Wiadomości Historyczne” 2019, nr 1, s. 15–19.

⁶⁴ Województwo pomorskie ze stolicą w Toruniu od 1938 r. składało się z 23 powiatów ziemskich (brodnicki, bydgoski, chełmiński, chojnicki, grudziądzki, inowrocławski, kartuski, kościerski, lipnowski, lubawski, morski, nieszawski, rypiński, sępoleński, starogardzki, świecki, szubiński, tczewski, toruński, tucholski, wąbrzeski, włocławski, wyrzyski) i 5 powiatów grodzkich (Bydgoszcz, Gdynia, Grudziądz, Inowrocław, Toruń).

⁶⁵ *Makabryczna noc. Opis wypadków z nocy z 22/23 października 1939 w więzieniu inowrocławskim na podstawie wyroku I specjalnego sądu niemieckiego w Poznaniu z dnia 23 lipca 1940*, tłum. H. Janowski, Inowrocław 1946, s. 17.

⁶⁶ Zob. *Raport dr. Rudolfa Oebsger-Rödera dowódcy SD-EK 16 Bydgoszcz z końca października 1939 r.* [w:] J. Böhrer, K.M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen w Polsce...*, s. 196–197.

o eksterminacji elit okupowanego państwa: „Ciężkie uszkodzenie mózgu paraliżuje siłę i istnienie całego ciała”⁶⁷.

W analizowanym określeniu rok 1939 wskazuje czas popełnienia zbrodni. Nie jest to określenie precyzyjne, ponieważ eksterminacja pacjentów szpitali psychiatrycznych na Pomorzu trwała jeszcze na początku 1940 r. Mimo to uznałem, że uwzględnienie tylko tego roku jest właściwe, gdyż to wtedy doszło do popełnienia zbrodni w przeszło 400 miejscowościach województwa pomorskiego, a pod jego koniec rozwiązano formacje sprawców – Selbstschutz Westpreussen i Einsatzgruppen. Także sprawozdanie z działalności SS-Wachsturmbann „Eimann” obejmuje okres od września do grudnia 1939 r. Oddział ten nie zakończył wówczas działalności, ale od stycznia 1940 r. jego głównym zadaniem było konwojowanie transportów przy „ewakuacji polskiej ludności do Polski Centralnej”⁶⁸.

Krytycy terminu „zbrodni pomorska 1939” argumentują, że jest on zbędny, ponieważ istnieje już określenie „krwawa pomorska jesień”, mające takie samo znaczenie⁶⁹. Dostrzegając i doceniając fakt, że pojęcie to jest bardzo mocno ugruntowane w lokalnym postrzeganiu przeszłości, nie można nie dostrzec, że ma ono charakter publicystyczny i dotyczy pamięci o masakrze, a nie jej analizy. Do tej pory nie zostało zdefiniowane przez badaczy, nie pojawiło się w tytule żadnego opracowania naukowego⁷⁰, a autorzy posługują się nim raczej intuicyjnie. Oba omawiane terminy nie są więc dla siebie konkurencją, gdyż dotyczą różnych, tylko częściowo tożsamyh płaszczyzn życia społecznego⁷¹. Historia to coś znacznie więcej niż nawet zweryfikowana pamięć⁷². Określenie „krwawa pomorska jesień”, zapewne wbrew intencjom posługujących się nim osób, może się koja-

⁶⁷ Cyt. za: P. Madajczyk, *Krajobrazy biograficzne Rafała Lemkina*, Warszawa 2023, s. 318.

⁶⁸ *Sprawozdanie wyższego dowódcy SS i policji w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie SS Gruppenführera Richarda Hildebrandta o działalności Oddziału Wartowniczo-Szturmowego SS Kurta Eimanna, styczeń 1940 r.* [w:] S. Grochowina, K. Kącka, *Polityka niemieckich...*, s. 152–156.

⁶⁹ Zob. J. Borzyszkowski, *Rozważania nad badaniami...*, s. 26–28. Termin „krwawa pomorska jesień 1939 roku” jest używany przez autorów IV i V tomu *Historii Kaszubów w dziejach Pomorza*. Odnotowują pojawienie się nowego pojęcia – zbrodni pomorskiej 1939, ale odnoszą się do niego krytycznie. Zob. J. Borzyszkowski, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 4: *Kaszubi w II RP i w latach II wojny światowej (1920–1945)*, Gdańsk 2019, s. 790–792; C. Obracht-Prondzyński, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 5: *Dzieje najnowsze (po 1945 r.)*, Gdańsk 2019, s. 272, 952.

⁷⁰ Zob. A. Męclewski, *Pelplińska jesień*, Gdańsk 1971.

⁷¹ Por. P. Madajczyk, *Krwawa pomorska jesień, zbrodni pomorska – w 80. rocznicę wybuchu wojny* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką...*, s. 11–19.

⁷² Pamięć najczęściej sakralizuje, jest subiektywna i selektywna, upraszcza i odnosi się do teraźniejszości, historia naukowa – odczarowuje, dąży do obiektywizacji, niuansuje i dotyczy przeszłości. Tony Judt, na pytanie Timothy’ego Snydera o relację między historią a pamięcią, odpowiedział: „To siostry przyrodnie, które nienawidzą się, ale mają wystarczająco dużo wspólnego, aby być nierozłączne. Co więcej, są skazane na klótnie o dziedzictwo, którego nie mogą ani porzucić, ani rozdzielić między sobą. Pamięć jest młodszą i atrakcyjniejszą siostrą, która potrafi uwodzić oraz być uwodzona – i przez to ma o wiele więcej przyjaciół. Historia jest starsza, nieco posępna, nieładna i poważna, jest raczej introwertyczką, a nie próżną gawędziarą”. Zob. T. Judt, T. Snyder, *Rozważania o wieku XX*, przeł. P. Marczewski, Poznań 2013, s. 304.

rzyć z wydarzeniami, które goebbelsowska propaganda i część historyków określili jako „krwawa bydgoska niedziela”. Zbyt wiele wydarzeń w historii Polski określa się przymiotnikiem „krwawa/krwawy”, który nie ma potencjału analitycznego, lecz tylko emocjonalny.

Poza tym wspomniane, najczęściej używane określenie było na ogół rozumiane wyłącznie jako eksterminacja polskiej inteligencji i elit społecznych⁷³ (niekiedy wydarzenia, których dotyczyło, nazywano „akcją przeciw inteligencji”) i nie obejmowało innych ważnych grup ofiar: osób chorych psychicznie, Żydów, a także tysiący robotników i rolników, zabitych w tych samych dołach śmierci przez tych samych sprawców. Bojarska we wspomnianej już syntezie *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim wrzesień–grudzień 1939* poświęciła osobne podrozdziały wymordowaniu pacjentów szpitali psychiatrycznych i Żydów. Termin „zbrodni pomorska 1939” powstał więc także po to, aby semantycznie nie zawężać kategorii ofiar. Inne, nowe propozycje nazwania tych wydarzeń, np. „pomorski Katyń”, nie mają wiele wspólnego z analizą naukową⁷⁴.

W 2024 r. ukazała się monografia zbrodni pomorskiej 1939 postrzeganej jako początek ludobójstwa nazistowskiego w okupowanej Polsce. W pracy próbowano wykorzystać teorię genocydu Lemkina do badań nad okupacją niemiecką w naszym kraju podczas II wojny światowej. Za główny problem badawczy uznano udzielenie nowej, pełniejszej odpowiedzi na pytanie, dlaczego skala zbrodni niemieckich na terenie przedwojennego województwa pomorskiego była znacznie większa niż w każdym innym regionie okupowanej Polski. Przedstawiono znaczenie Pomorza Gdańskiego („artykułu pierwszej potrzeby”) w myśleniu geopolitycznym najpierw państwa pruskiego, a potem niemieckiego na przestrzeni ostatnich dwóch wieków. Istotne okazało się także uwzględnienie czynnika ideologicznego (antypolonizmu kulturowego i eksterminacyjnego) jako jednego z czynników umożliwiających mordowanie na masową skalę polskiej ludności cywilnej. Co istotne, oprócz pokazania przykładów zerwania ciągłości, starano się także nie pominąć w omawianych wydarzeniach elementów kontynuacji pruskich (niemieckich) prób germanizacji Pomorza Gdańskiego. Ważne było również niejednostronne przedstawienie stosunków polsko-niemieckich na omawianym obszarze w okresie międzywojennym oraz podczas pierwszych dni okupacji. W tym celu wykorzystano materiały wytworzone przez niemieckich mieszkańców Pomorza, przechowywane w Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv w Bayreuth. W pracy zrealizowano także postulat oszacowania liczby ofiar na podstawie ich imiennych list oraz dokumentacji ekshumacyjnej dla wszystkich powiatów przedwojennego województwa pomorskiego (wspomniana liczba „najmniejsza z możliwych” to ok. 16 tys. osób). Nowym polem badawczym stało się porównywanie zbrodni pomorskiej 1939 ze Zbrodnią Wołyńską i wyodrębnienie ich

⁷³ J. Borzyszkowski, *Pod okupacją hitlerowskiej III Rzeszy Niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2010, s. 542.

⁷⁴ I.T. Lisiak, *Niemiecki Katyń 1939*, Warszawa 2014.

cech wspólnych. Szerokie pole do badań komparatystycznych otwiera m.in. analiza skali, form i motywacji pomocy okazywanej incydentalnie przez „innych Niemców”. Ponadto w znacznie większym stopniu niż do tej pory uwzględniono perspektywę sprawców, opisując ich sądenie w PRL, NRD i RFN⁷⁵.

Opublikowanie w 2024 r. monografii zbrodni pomorskiej 1939 nie kończy badań poświęconych omawianej tematyce. W tym samym roku ukazała się książka Grochowiny *Terror szaleje*, w której autorka zaproponowała spojrzenie na wydarzenia z Pomorza z 1939 r. nie tylko przez pryzmat eksterminacji, lecz także wysiedleń, osadnictwa niemieckiego czy zmian warunków życia. O ile jednak postawienie cezury 1939 r. znajduje uzasadnienie w przypadku masowych mordów, o tyle w odniesieniu do pozostałych kwestii wydaje się dyskusyjne, podobnie jak sam tytuł publikacji⁷⁶.

KONKLUZJA

Oceniając osiemdziesięcioletni dorobek badań nad eksterminacją ludności cywilnej na Pomorzu Gdańskim w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej w Polsce, trudno nie dojść do wniosku, że jest to jeden z najlepiej zbadanych i opisanych fragmentów dziejów tej okupacji. Dorobek prekursorów badań na ten temat doczekał się w XXI w. twórczej kontynuacji. Najczęściej skutkowała ona urealnieniem (obniżeniem) liczby ofiar, co nie podważyło podstawowego faktu – wyjątkowej skali terroru niemieckiego w omawianym regionie w 1939 r. Najnowsze prace historyków, szeroko wykorzystujących źródła niemieckie, pozwoliły także uzupełnić dominującą perspektywę ofiar o badania nad sprawcami, do tej pory w niewielkim stopniu obecne w polskiej historiografii. Nie oznacza to jednak, że wszystkie zagadnienia zostały już dogłębnie zbadane. Ustalenie podstawowych faktów – nazwisk ofiar oraz nazwisk i losów sprawców – jeszcze się nie zakończyło. Za najpilniejszy postulat badawczy uważam opracowanie nowej monografii dotyczącej zbrodni w Piaśnicy, a także opisanie zbrodni niemieckich w powiatach brodnickim oraz nowomiejskim. Ze wszystkich 23 powiatów przedwojennego województwa pomorskiego są to obszary najmniej zbadane. Odnalezienie przez archeologów w 2024 r., w ramach projektu naukowego „Archeologia zbrodni pomorskiej 1939”, szczątków osób zamordowanych w chojnickiej tzw. Dolinie Śmierci jesienią 1939 r.⁷⁷ wskazuje na to, że przyszłością badań wydaje się ścisła współpraca historyków i archeologów. Często, wobec

⁷⁵ Zob. T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.

⁷⁶ S. Grochowina, *Terror szaleje. Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Warszawa 2024.

⁷⁷ Zob. D. Kobiałka, T. Jankowski, D. Frymark, *Archeologia zbrodni. Niemieckie zbrodnie w Chojnickiej Dolinie śmierci / Archeology of crime. German in the death valley in Chojnice*, Gdańsk 2024.

braku nowych źródeł pisanych, tylko materialne ślady zbrodni pozwalają powiedzieć coś nowego na temat rzeczywistej liczby ofiar lub zweryfikować hipotezy.

Jednocześnie potrzebujemy więcej opracowań problemowych i analitycznych, nie tylko faktograficznych. Bez względu na to, jak ocenimy celowość (lub jej brak) wprowadzenia nowego pojęcia dla opisu i analizy omawianych wydarzeń, badania nad nimi ożywiły zainteresowanie tą tematyką i otworzyły nowe pola dociekań naukowców. Za takie uważam postulat analizy porównawczej z innymi zbrodniami dokonanymi na ludności cywilnej w czasie II wojny światowej (np. ze Zbrodnią Wołyńską). Także rozważenie motywacji „innych Niemców”, czyli pozytywnych zachowań niektórych z nich, ma duże perspektywy analityczne i komparatystyczne. Jest to istotny element pełnego spektrum postaw obywateli polskich pochodzenia niemieckiego w czasie II wojny światowej⁷⁸. Zbrodnia pomorska 1939 może stać się zauważalnym fragmentem dyskusji nad masowymi zabójstwami w historii XX w., zwłaszcza ludobójstwem, tylko wtedy, gdy potraktujemy ją jako całość i element niemieckiej polityki okupacyjnej.

Dorobek prekursorów tego tematu – „olbrzymów”, na których ramionach staje każde nowe pokolenie badaczy, wymaga ciągłej twórczej kontynuacji, także w aspektach uprawiania historii krytycznej, niezbędnej dla dopełnienia nurtu martyrologiczno-afirmatywnego. Dlatego należy kontynuować badania Jastrzębskiego nad rzeczywistymi, a nie tylko wyimaginowanymi zbrodniami popełnionymi przez niektórych Polaków wobec członków mniejszości niemieckiej na Pomorzu i Kujawach w pierwszych dniach agresji niemieckiej⁷⁹. To trudne dziedzictwo⁸⁰, także z punktu widzenia możliwości weryfikacji i konfrontacji źródeł, jednak nie powinno się go pomijać.

Liczba prac wydanych w ostatnich latach, dotyczących omawianej tematyki, to także poważny argument za podjęciem na nowo dyskusji nad silnie zakorzenionym poglądem, jakoby historia okupacyjna Pomorza Gdańskiego, czy wszystkich ziem wcielonych, znajdowała się „w cieniu” Generalnego Gubernatorstwa. Nie oznacza to jednak, że tematyka ta jest wystarczająco reprezentowana w ogólnych opracowaniach dotyczących wojny i rządów niemieckich w Polsce. Celowe wydaje się postrzeżenie wydarzeń z jesie-

⁷⁸ Zob. T. Chinciński, *O konieczności badań nad postawami obywateli polskich narodowości niemieckiej w latach 1939–1945. Stan badań i dezyderaty badawcze*, „Dzieje Najnowsze” 2024, t. 57, z. 2, s. 49–77.

⁷⁹ W. Jastrzębski, *Relacje bydgoskich Niemców o wydarzeniach z września 1939 roku zebrane w latach 1958–1961 i wcześniej w Republice Federalnej Niemiec* [w:] Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty, red. T. Chinciński, P. Machciewicz, Warszawa 2008; W. Jastrzębski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010; *idem*, *Bydgoska krwawa niedziela. 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022; *idem*, *Echa wydarzeń bydgoskich 3 i 4 września 1939 r. w Solcu Kujawskim i okolicy*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. XLIV (44); *idem*, *Echa wydarzeń bydgoskich z 3 i 4 września 1939 roku na Nizinie Nadwiślańskiej. Od Łegnowa do Solca Kujawskiego*, Toruń 2024.

⁸⁰ Zob. P. Olstowski, *O rzetelną monografię mniejszości niemieckiej przed i w trakcie wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 roku*, „Zapiski Historyczne” 2010, r. 74, z. 4, s. 113–140; *idem*, *Jeszcze w sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 września 1939 roku w Bydgoszczy*, „Zapiski Historyczne” 2023, t. 88, z. 1, s. 127–153.

ni 1939 r. w szerszym kontekście porównawczym. Przyszedł już także czas na podjęcie prac nad nową syntezą polityki okupacyjnej na Pomorzu Gdańskim w latach II wojny światowej, która powinna pokazać zbrodnię pomorską 1939 jako kluczowy element germanizacji Pomorza i Kujaw w tym czasie. Synteza taka winna uwzględniać cały dorobek badań poświęconych tej tematyce, powstały zarówno przed rokiem 1989, jak i po nim. Już w 2000 r. Jastrzębski pisał: „Opracowanie nowej syntezy dziejów wojny i okupacji lat 1939–1945 na Pomorzu Nadwiślańskim, której przygotowanie bądź co bądź po upływie 20 lat od ukazania się pierwszej tego rodzaju pracy jest nieodzowne, wymaga uwzględnienia w warstwie faktograficznej całego szeregu informacji znajdujących się w lokalno-regionalnych publikacjach”⁸¹.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

- Berendt G., *Działalność Einsatzkommando 1005 na Pomorzu Gdańskim* [w:] *Kaszubi – Pomorze – Gdańsk. W kręgu pytań o kulturę, historię i tożsamość. Księga Jubileuszowa Profesora Józefa Borzyszkowskiego z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. C. Obracht-Pronduziński, T. Rembalski, K. Lewalski, Gdańsk 2016.
- Berendt G., *Pod rządami hitlerowców (1939–1945)* [w:] *Dzieje Krokowej i okolic*, red. A. Groth, Gdańsk 2002.
- Berendt G., *Pod rządami hitlerowców* [w:] *Historia Pucka*, red. A. Groth, Gdańsk 1998.
- Berendt G., *W dniach wojny 1939 roku i okupacji niemieckiej* [w:] *Dzieje gminy Wejherowo*, red. B. Breza, Wejherowo 2013.
- Berendt G., *W okresie międzywojennym i II wojny światowej (1920–1945)* [w:] *Historia Pruszcza Gdańskiego do 1989 roku*, red. B. Śliwiński, Pruszcz Gdański 2008.
- Berendt G., *Żydzi na obszarze Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.
- Berendt G., *Żydzi w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945* [w:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, red. G. Berendt, Gdańsk 2010.
- Böhler J., *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Bonn 2006 (wyd. polskie: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009).

⁸¹ W. Jastrzębski, *Stan i perspektywy badań nad problematyką wojny i okupacji (1939–1945) na Pomorzu Nadwiślańskim* [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 346.

- Böhler J., Mallmann K.M., Matthaus J., *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, Darmstadt 2008 (wyd. polskie: *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009).
- Böhler J., *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011.
- Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978.
- Bojarska B., *Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem*, „Przegląd Zachodni” 1964, nr 2.
- Bojarska B., *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972.
- Bojarska B., *Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chełmno nad Wisłą w 1939 roku*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 3–4.
- Bojarska B., *Eksterminacja polskiej ludności powiatu tucholskiego w okresie działalności Selbstschutzu*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1968, t. 19.
- Bojarska B., *Nalot na Sulejów w dniu 4 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 3.
- Bojarska B., *Obozy zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 1.
- Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978.
- Bojarska B., *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. 29.
- Bojarska B., *Udział mniejszości niemieckiej w eksterminacji ludności polskiej powiatu wąbrzeskiego w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne” 1971, t. 36, nr 2.
- Bojarska B., [rec.] W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 1980, nr 2.
- Bojarska B., *Zbrodnie niemieckie na terenie powiatu Świecie nad Wisłą (1939 r.)*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 1.
- Bojarska B., *Zbrodnie Wehrmachtu w Złoczewie*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 3.
- Bojarska B., *Zniszczenie miasta Wielunia w dn. 1 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 2.
- Borchers R., May E., *Jesień 1939 roku w Kościerzynie*, „Acta Cassubiana” 2008, nr 10.
- Borzyszkowski J., Barbara Bojarska (1920–2018) – badaczka „krwawej pomorskiej jesieni” 1939 r., autorka monografii „Piaśnica” i... sagi rodu Przewoskich, „Acta Cassubiana” 2019, t. 21.
- Borzyszkowski J., *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 4: *Kaszubi w II RP i w latach II wojny światowej (1920–1945)*, Gdańsk 2019.
- Borzyszkowski J., *Pod okupacją hitlerowskiej III Rzeszy Niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2010.
- Borzyszkowski J., *Rozważania nad badaniami historii niemieckiej okupacji Pomorza podczas II wojny światowej* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.

- Böhler J., *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Bonn 2006 (wyd. polskie: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009).
- Böhler J., Mallmann K.M., Matthaus J., *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, Darmstadt 2008 (wyd. polskie: *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009).
- Böhler J., *Überfall. Deutschlands Krieg gegen Polen*, Frankfurt am Main 2009 (wyd. polskie: *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011).
- Brewing D., *Im Schatten von Auschwitz. Deutsche Massaker an polnischen Zivilisten 1939–1945*, Darmstadt 2016 (wyd. polskie: *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, Poznań 2019).
- Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1919–1945*, Stuttgart 1961 (wyd. polskie: *Narodowo-socjalistyczna polityka w sprawie Polski*, Warszawa–Poznań 1966).
- Ceran T., *Ad vocem do ad vocem. O zbrodni pomorskiej raz jeszcze*, „Wiadomości Historyczne” 2019, nr 1.
- Ceran T., *Biografia sprawcy – biografia ofiary. Podobieństwa i różnice. Zarys problematyki* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 7, cz. 1, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024.
- Ceran T., *Dzieciństwo w 1939 r. Zbrodnie w Brudzawkach*, „Dzieje Najnowsze” 2014, t. 44, nr 2.
- Ceran T., *Intelligenzaktion na Pomorzu. Zbrodnie pomorska 1939* [w:] *Zbrodnie niemieckie na inteligencji polskiej w pierwszym okresie okupacji (1939–1940)*, red. B. Rudawski, Poznań 2023.
- Ceran T., „*Mysząc Lemkinem*”. Pojęcie ludobójstwa w wyrokach Najwyższego Trybunału Narodowego (1946–1948) [w:] *Ludobójstwo. Nieludzkie zbrodnie czasu wojny i pokoju. Prawo – polityka – historia*, t. 1, red. E. Habowski, Warszawa 2023.
- Ceran T., *Zbrodnie pomorska 1939*, „Wiadomości Historyczne” 2017, nr 4.
- Ceran T., *Zbrodnie pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.
- Ceran T.S., *Paterek 1939. Zbrodnie i pamięć / Memory and Crime*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018.
- Ceran T.S., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnie w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Chinciński T., *O konieczności badań nad postawami obywateli polskich narodowości niemieckiej w latach 1939–1945. Stan badań i dezyderaty badawcze*, „Dzieje Najnowsze” 2024, t. 56, z. 2.
- Chojnice w latach 1939–1945, Chojnice 1947* [reprint 2024].
- Chrzanowski B., *Badania nad okupacją Pomorza ze szczególnym uwzględnieniem Kaszub* [w:] *Badania kaszuboznawcze w XX wieku. Materiały pokonferencyjne*, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2001.
- Chrzanowski B., *Co wiedzano o Selbstschutzu podczas okupacji* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.

- Chrzanowski B., *Dotychczasowe próby ustalenia strat na terenie Pomorza Gdańskiego w latach II wojny światowej* [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Chwalba A., *Polska krwawi. Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024.
- Damazyn M., *Zbrodnia pomorska w Sadkach. Dokumenty źródłowe*, Sadki 2019.
- Die Berichte der Einsatzgruppen aus Polen 1939*, red. S. Lehnstaedt, J. Böhrer, Berlin 2013.
- Drozdowski K., *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz-Fordon-Warszawa 2018.
- Drywa D., *Polska matką naszą... Zbrodnie na Polakach z Wolnego Miasta Gdańska w obozie Stutthof w 1940 r.*, Sztutowo 2022.
- Drywa D., *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof 1939–1942*, Sztutowo 2015.
- Esman T., Jastrzębski W., *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, Bydgoszcz 1967.
- Gąsiorowski A., *Wojna obronna i jesień 1939 roku na Pomorzu w świetle wydawnictw konspiracyjnych z lat 1939–1945* [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński, W. Jastrzębski, Toruń–Bydgoszcz 2001.
- Grochowina S., Kącka K., *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim. Dokumentacja wybranych problemów*, Toruń 2018.
- Grochowina S., Sziling J., *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009.
- Grochowina S., *Terror szaleje. Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Warszawa 2024.
- Jansen Ch., Weckbecker A., *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/1940*, München 1992.
- Jasiński Ł., *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemiec-kich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*, przed. P. Machcewicz, Gdańsk–Warszawa 2018.
- Jastrzębski W., *Bydgoska krwawa niedziela. 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022.
- Jastrzębski W., *Bydgoszcz pod niemieckim zarządem wojskowym (wrzesień–październik 1939)* [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 2: 1939–1945, red. M. Biskup, Bydgoszcz 2004.
- Jastrzębski W., *Czersk w latach wojny i okupacji hitlerowskiej* [w:] *Czersk – przeszłość i teraź-niejszość*, red. S. Kalembka, Bydgoszcz 1984.
- Jastrzębski W., *Echa wydarzeń bydgoskich z 3 i 4 września 1939 roku na Nizinie Nadwiślańskiej. Od Łęgnowa do Solca Kujawskiego*, Toruń 2024.
- Jastrzębski W., *Echa wydarzeń bydgoskich 3 i 4 września 1939 r. w Solcu Kujawskim i okolicy, „Kronika Bydgoska” 2023, t. XLIV (44)*.
- Jastrzębski W., *Lata okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Szubina*, red. M. Biskup, Poznań–Warszawa 1974.

- Jastrzębski W., *Lata wojny i okupacji* [w:] *Koronowo – zarys dziejów miasta*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1968.
- Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.
- Jastrzębski W., *Powiat chojnicki w latach 1920–1945* [w:] *Przeszłość i teraźniejszość powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, B. Kufel, Chojnice 2002.
- Jastrzębski W., *Radziejów lat wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Radziejów poprzez stulecia*, red. D. Karczewski, Włocławek–Radziejów 2002.
- Jastrzębski W., *Relacje bydgoskich Niemców o wydarzeniach z września 1939 roku zebrane w latach 1958–1961 i wcześniej w Republice Federalnej Niemiec* [w:] *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.
- Jastrzębski W., *Sępólno Krajeńskie w latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Sępólna Krajeńskiego*, red. Z. Biegański, Sępólno Krajeńskie 2010.
- Jastrzębski W., *Stan i perspektywy badań nad problematyką wojny i okupacji (1939–1945) na Pomorzu Nadwiślańskim* [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Jastrzębski W., *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974.
- Jastrzębski W., *Trzecia Rzesza Niemiecka (1939–1945)* [w:] *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. 1: *Przeszłość i teraźniejszość ziemi chojnickiej*, red. J. Knopek, Chojnice 2013.
- Jastrzębski W., *Tuchola w latach 1939–1945* [w:] *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, red. W. Jastrzębski, J. Szwankowski, Bydgoszcz–Tuchola 2010.
- Jastrzębski W., *W latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Świekatowa i okolic*, red. W. Jastrzębski, Świekatowo 1997.
- Jaszowski T., Kuta T., Werner Kampe. *Amator zbrodni*, Bydgoszcz 1967.
- Jesień 1939. Dokumentacja pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim*, oprac. J. Sziling, Toruń 1989.
- Judt T., Snyder T., *Rozważania o wieku XX*, przeł. P. Marczewski, Poznań 2013.
- Kamiński S., *Materiały do działalności SS-Wachsturmbann „Eimann” na terenie Gdańska i Pomorza (wrzesień–grudzień 1939 r.)*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. 39, z. 2.
- Kawski T., *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej z 1947 r.”*, „Kronika Bydgoska” 1999, t. 19.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2012.
- Kawski T., *Ludność żydowska ziemi dobrzyńskiej w latach 1939–1945*, Rypin 1990.
- Kawski T., Zyglewski Z., *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, red. T. Kawski, Bydgoszcz 2008.

- Kay A., *Imperium zniszczenia. Historia nazistowskiej masowej zagłady*, przeł. A. Bukowski, J. Środa, Poznań 2024.
- Kobiałka D., Jankowski T., Frymark D., *Archeologia zbrodni. Niemieckie zbrodnie w Chojnickiej Dolinie śmierci / Archeology of crime. German in the death valley in Chojnice*, Gdańsk 2024.
- Kościierzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej, red. A. Gąsiorowski, Kościierzyna 2009.
- Kozłowski W., *Powiat tucholski w latach drugiej wojny światowej. Wrzesień 1939 – maj 1945*, Tuchola 1995.
- Krajewski M., *Byli z Ojczyzny mojej. Zagłada ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Rypin 1990.
- Krausnick H., *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985.
- Kubicki M., *Las Zajęczek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z okresu II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Kubicki M., *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Mniszku-Grupie 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2025.
- Lasik A., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i w Wielkopolsce w latach 1939–1940. Studia z dziejów pogranicza kujawsko-pomorskiego*, red. A. Mietz, P. Szczepankiewicz, t. 1, Bydgoszcz–Wierzbinek 2011.
- Lisiak I.T., *Niemiecki Katyń 1939*, Warszawa 2014.
- Longerich P., *Himmler. Buchalter śmierci*, przeł. S. Szymański, J. Skowroński, Warszawa 2014.
- Longerich P., *Hitler. Biografia*, tłum. M. Antkowiak, Warszawa 2017.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk C., *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1965, t. 9.
- Madajczyk P., *Krajobrazy biograficzne Rafała Lemkina*, Warszawa 2023.
- Makabryczna noc. Opis wypadków z nocy z 22/23 października 1939 w więzieniu inowrocławskim na podstawie wyroku I specjalnego sądu niemieckiego w Poznaniu z dnia 23 lipca 1940*, tłum. H. Janowski, Inowrocław 1946.
- Mazanowska I., *Karolewo 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017.
- Mazanowska I., *Radzim 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Mazurkiewicz M.J., *Ad vocem tak zwanej zbrodni pomorskiej 1939*, „Wiadomości Historyczne” 2018, nr 1.
- Męclewski A., *Neugarten 27. Z dziejów gdańskiego gestapo*, Warszawa 1974.

- Męclewski A., *Pelplińska jesień*, Gdańsk 1971.
- Milczewski Z., *Wejherowo i powiat morski wrzesień 1939 – maj 1945. Kronika*, Gdańsk 1991.
- Milewski J., *Dzieje Starogardu Gdańskiego (miasto i powiat)*, Gdynia 1959.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977.
- Obracht-Prondzyński C., *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 5: *Dzieje najnowsze (po 1945 r.)*, Gdańsk 2019.
- Ogłóza E., *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945.
- Olstowski P., *Jeszcze w sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 września 1939 roku w Bydgoszczy*, „Zapiski Historyczne” 2023, t. 88, z. 1.
- Olstowski P., *O rzetelną monografię mniejszości niemieckiej przed i w trakcie wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 roku*, „Zapiski Historyczne” 2010, r. 74, z. 4.
- O’Sullivan R., *Nazi Germany, Annexed Poland and Colonial Rule: Resettlement, Germanization and Population Policies in Comparative Perspective*, London 2023.
- Overy R., *Krew i zgłiszcz. Wielka wojna imperiów 1931–1945*, t. 1, przeł. T. Fiedorek, Poznań 2023.
- Madajczyk P., *Krwawa pomorska jesień, zbrodnia pomorska – w 80. rocznicę wybuchu wojny* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.
- Pospieszalski K.M., *Instytut Zachodni – Wielkopolski Ośrodek Myśli Politycznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, t. 54, nr 4.
- Powiat bydgoski oskarża*, oprac. W. Dreas, Bydgoszcz 1946.
- Pyszczyński E., „*Akcja Tannenberg*” w Bydgoszczy w okresie od 5 IX do 20 XI 1939 r. [w:] *Z okupacyjnych dziejów Bydgoszczy*, red. J. Sziling, Warszawa–Poznań 1977.
- Rojowska E., Tomkiewicz M., *Gdynia 1939–1945 w świetle źródeł niemieckich i polskich. Aresztowania, egzekucje, wysiedlenia ludności cywilnej narodowości polskiej*, Gdynia 2009.
- Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939. Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku*, red. T. Ceran, Toruń 2020.
- Rzepka E., *Buk Góralski – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021.
- Rzepka E., *Nowa Wieś 1939 – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021.
- Sadki. *80 lat po zbrodni pomorskiej 1939 roku*, red. M. Damazyn, Sadki 2019.
- Salmonowicz S., „*Życie jak osioł ucieka... Wspomnienia*”, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Schenk D., *Hitlers Mann in Danzig. Gauleiter Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000 (wyd. polskie: *Albert Forster – gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002).
- Semków P., *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001.
- Skorzyński J., *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. 10.
- Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939–1945. Sesja 14–15 listopada 1985*, Warszawa 1988.

- Steyer D., *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdynia 1967.
- Sziling J., *Chełmno w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945* [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Toruń 1987.
- Sziling J., *Dzieje Chełmna i powiatu w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945). Akcja eksterminacyjna ludności polskiej przez Selbstschutz* [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968.
- Sziling J., *Eksterminacja Żydów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* [w:] *Emancypacja, asymilacja, antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992.
- Sziling J., *Germanizacja Torunia* [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski odrodzonej i okupacji niemieckiej 1920–1945*, red. M. Biskup, Toruń 2006.
- Sziling J., *Lata okupacji hitlerowskiej* [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, red. K. Jasiński, t. 2, Warszawa 1980.
- Sziling J., *Ludność żydowska w rejencji bydgoskiej i kwidzyńskiej. Eksterminacja i wysiedlenia*, Warszawa 1983.
- Sziling J., *Okupacja hitlerowska w Kruszwicy w latach 1939–1945* [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń 1965.
- Sziling J., *Pod hitlerowskim jarzmem (1939–1945)* [w:] *Historia Wąbrzeźna*, t. 1, red. K. Miłkowski, Wąbrzeźno 2005.
- Sziling J., *Przyczynek do pierwszych dni okupacji hitlerowskiej na Pomorzu Gdańskim w 1939 r.*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1982, t. 31.
- Sziling J., *W latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2, red. M. Biskup, Warszawa 1982.
- Sziling J., *Z dziejów Włocławka w latach okupacji niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: *Lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Sziling J., *Ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX w.*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1987.
- Tomkiewicz M., Ceran T., *Polacy ratujący Żydów na terenie przedwojennego województwa pomorskiego w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.
- Tomkiewicz M., *Nowy stan badań nad zbrodnią popełnioną w 1939 roku w lasach piasznych* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939 r. w powiecie tczewskim. Sprawcy, ofiary, pamięć, odpowiedzialność*, „Rocznik Gdański” 2020, t. 80.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939 roku w powiecie kartuskim*, Kartuszy 2024.
- Trzeciakowski W., *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.
- Ullrich V., *Hitler. Upadek zła 1939–1945*, przeł. M. Antkowiak, Warszawa 2021.

- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacje niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Inteligenzaktion*, Warszawa 2009.
- W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Wokół strat ludności pomorskiej w latach (1939–1945). Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, red. T. Jaszowski, Bydgoszcz 1983.
- Zbrodnia pomorska 1939. Dokumentacja terroru niemieckiego*, t. 1, red. I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, T. Ceran, Bydgoszcz–Warszawa 2025.
- Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Zbrodnie niemieckie na ziemi dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019.

TOMASZ CERAN – absolwent historii i stosunków międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie historii, pracownik Delegatury IPN w Bydgoszczy. Jego zainteresowania badawcze dotyczą okupacji niemieckiej Polski w czasie II wojny światowej (szczególnie Pomorza Gdańskiego i Kujaw), teorii totalitaryzmu, studiów nad ludobójstwem oraz historii idei. Autor monografii *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce* (2024), wyróżnionej w konkursie Nagrody KLIO oraz w konkursie Sygnetów Wydawnictwa IPN.

TOMASZ CERAN – graduate of History and International Relations at the Nicolaus Copernicus University in Torun, Dr. habil. in history, presently at the of the Delegation of the Institute of National Remembrance (IPN) in Bydgoszcz. His research interests include the German occupation of Poland during World War II (especially in Pomerania and Kuyavia), the theory of totalitarianism, genocide studies and the history of ideas. Author of the monograph *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce* [1939 Pomeranian Massacre. The Beginning of German Genocide in Occupied Poland] (2024), distinguished in the KLIO Award competition and with the IPN Publishing Signet award.